

TUDNI MÉLT ÉS SZINONIMÁI A KÓDEXEKBEN¹

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. A modalitás történeti szempontból a mondat megjelenésével egyidejű: minél inkább primér, elemi, globális a nyelvi megnyilatkozás, annál kevésbé mentes a modális telítettségtől, annál kevésbé nélkülözheti a modalitás jelentésjegyeit. Ősi eszközlészletéhez hozzátartoznak minden nyelvben a figyelemfelhívó indulatszók éppúgy, mint a kérdő vagy deiktikus nyelvi elemek. Kétségtelenül ezek nyomát őrzik nyelvünkben pl. a HB. *ysa*, a JókK. *eme*, *ime* szócskái épp úgy, mint a DebrK. *ám* vagy *ihon* szava („*Ihon* vagion az iftennek barania ez a ki ez velagnak binet el mo[ah]” DebrK. 3).

A spontán módon kialakult kifejezőeszközök száma a nyelvemlékes korban idegen hatásra mértékben megszorodik; ezek közé tartoznak a címben szereplő *tudni mélt* és társai is, magyarázó közbeékelésből sülyvedve vagy merevedve kötőszókká. A magyar kódexek szövegeinek alapjául szolgáló latin forrásokban gyakoriak a magyarázó rendeltetésű vagy az evidencia intellektuális érzelmének kifejezését célzó nyelvi elemek, ez műfajukból, rendeltetésükből, morális mondani-valójuk kiemelésének szándékából is következik. Ilyen sokszor visszatérő, kopulává vált igei vagy igei alaptagú latin kifejezések: *videlicet*, *scilicet*, *licet*. Fordításukra első kódexeinktől kezdve a következő magyar kifejezések használatosak: *tudnimélt*, *tudniillik*, *tudni(a)mert* ~ (miért), *tudni(a)mint*, ill. *jóllehet*.

2. A JókK. szövege így kezdődik: *Tudni mélt*; ez a kódexnek a címhez kapcsolódó, arra visszautaló legelső kifejezése, főmondata; latin megfelelője: *sciendum est*. A kódexet bevezető cím — rövidítve így hangzik: „...yrtattanak meg yttegyel nemý yrafok bodog ferenczrewl es tarfyrol: ewnekyk czudalatos myuelkedetecrewl (eddig a cím). *Tudni mélt* azért hog mi atyank bodog fferench menden miuelkedetiben: iftenhez volt hafonlatos” (JókK. 1.).² — Hic scripta sunt quaedam notabilia de beato Francisco et sociis eius ... mirabiles ... Primo igitur *sciendum est*, quod beatus pater noster Franciscus in omnibus suis actibus fuit Christo conformis.” A *tudni mélt* itt jól elemezhetően főmondat értékű, predikatív viszony van a *tudni* főnévi igenévi alany és az ’illik, kell’ jelentésű *mélt* igei állítmány között. (Ez a *mélt* igező később csak a *méltó* melléknévi igenévben, illetőleg a *méltat*, *méltóztatik*-féle származékokban él tovább, önmaga passzívva vált.) Bár a JókK. első szava teljes mondat, kopulatív szerepe is van, hiszen a címben foglaltakkal együtt van csak értelme, az utána álló *azért hogy* pedig a legendák lejegyzésének kifejtendő okaira utal előre.

¹ A kötőszóknak a módosítószókkal, esetleges határozószókkal való eredetbeli és jelentésbeli összefüggéseiről egy korábbi tanulmányomban szóltam, (Vö.: Népr. és Nytud. XXVI, 143–60.)

² Az előfordulási helyek lapszámjai az 1981-ben megjelent betűhív kiadásra vonatkoznak.

A *tudni mélt* kifejezés e helyen kívül még ötször fordul elő a kódex szövegében, már kétségtelenül kötőszói használatban: JókK. 104, 114, 120, 137 (e kettőnél már egybeírva), ill. 18. Ezek közül a megfelelő latin szövegrészben az első három helyen a *videlicet*, a negyedikén a *scilicet* kötőszó található, egynek pedig nincs is megfelelője a latin szövegben; ez utóbbi így hangzik: „Es az helyen alnakuala fratresek ew vele · *Tudny mélt* Maffeus · Egyed · es ylyes · — Et stabat cum eo in illo loco frater Masseus et frater Aegidius et frater Helias.” (JókK. 18). A latin kötőszókkal való megfelelés, ill. a latintól a szekesztésmódban való elszakadás az utolsóként említett idézetben biztosan mutatja a szófajváltást (a Jakab—Kiss-féle szómutató: A Jókai-kódex ábécérendes adattára, Debrecen 1978, is igének minősíti az első előfordulást. Mind az imént idézett részletben, mind a 104, 114 és 120. lap előfordulási helyein mellérendelt mondatrészek értelmezői kapcsolására szerepel a *tudni mélt* ~ *tudnimélt*, az egyetlen adat viszont, amely a *scilicet* fordítása, összetett mondatban őrizte meg: „Mýt akar mý Istenewnk... hogy tegyek ffelele frat[er] Maffeus hogy frat[er] Siluesternek es zent Claranak es tarfanak egý volt aldod cristu[nak] felelet: *tudnimélt* hogy akarýa hogy el menýe predicalnod — Quid iubet Dominus meus ... ut faciam? — Respondit frater Masseus, quod tam fratri Silvestro quam sorori Clarae et sociae una facta fuit Jesu Christi benedicti responsio: *Scilicet* quod vult, ut vadas ad praedicandum” (JókK. 137).

3. A *tudni mélt* > *tudnimélt* kötőszó tehát ugyanolyan szerkezetű, és ugyanúgy jött létre, mint a ma is használatos, de nyelvemlékeinkből is bőségesen adatható *tudniillik* (<tudni illik). KLEMM Történeti mondatában (450: 323. bek.) a magyarázó *mondatok* fejezetében mutatja be a *tudniillik* kötőszót, fentebb már felsorolt szinonimáit is itt adathatja, és a korábbi szakirodalomra (főként SIMONYIRA és ZOLNAIRA) hivatkozva magyarázattal is szolgál létrejöttükre.

Az alábbiakban illusztrálja néhány példa a szinonimacsaládot. A *tudniillik* a JókK.-ben nem található meg, bár maga az *illik* ige előfordul benne, pl.: „Es az ert ynka b yllýkuala neký ew tewle tanulny hogy nem mýnt zent ýrafra felelný” (JókK. 95; pontos megfelelője nincs a latinban.) A *tudniillik* a TESz. szerint az 1512 körüli időből való WeszprK.-ben fordul elő először (a TESz. nem mutatja be régi rokonkifejezéseit), a rá vonatkozó adatok bemutatása témánk szempontjából nem is szükséges.

A *tudni mélt* másik szinonimája a *tudni mert* a BécsiK.-ben található először: „mõnon mëghalanac Maalon *tudni mért* 4 Celion — ambo mortui sunt, Maalon *videlicet* et Chelion” (BécsiK. 1.); összesen hétszer fordul elő benne, egybeírt és személyragos változatokban is.

A *tudnia m(i)ért* változatának látszik a GuaryK. következő adata — talán lemaradt az *n* mellékjele — : „Ha kibe lattac az zentsegõs ioth *tudna miert* az haborusagot bekeuel zenuedest, ahoz azt monýac, igõn felekõn embõr.” (A *mert* ~ *miert* azonosságára már a JókK.-ben találunk adatokat, előfordul az is, hogy egy összetett mondaton belül megtaláljuk mindkét formát: „Azert ·/· *myert* az barátok tudyak mýtt kel tartanyok Es myt eltauoýtattný ·/· nem ylyk hanef[m]çzak mýuelkedefekrewl tanoytok ·/· *merit* erre vagyok adatott” (JókK. 119).

A hasonló szerepű *tudni(a) mint*-re a NySz. a TihK.-ből idéz példát: „Az három isteni jozagok, *tudnia mi[n]t* az hit, remensegh es zeretet” (TihK. 5). Ez a változat él a DebrK. nyelvében is, pl.: „mert nagi hertelen zallah a fendõffeg reiaia es kõrõfkõrni-

ül mind vala [menőörzágbol is zallott uala a harom binőknek ellen meliek palba valanak meg terefenek előtte *tudnia mint* a batorfag, ...” (DebrK. 152).³

A fenti szinonimákra a nyelvtörténeti szemináriumokon olvastatott szövegek magyarázatainak egyeztetése során terelődött újra rá a figyelmünk. Itt hivatkoznom kell BÜKY LÁSZLÓRA, ő a BécsiK. első lapján található, már idézett *tudni mert* kötőszóiban, annak második elemében a *mert* <miért> kötőszót vélte felfedezni, magam viszont a *tudni mélt* szerkezetből hangtani úton létrejött változatként fogtam föl. Az így fölmerült kétségek tisztázására kezdtem a kérdéssel foglalkozni, ekkor néztem meg KLEMM Történeti mondatánát, és így került sor arra, hogy ünnepi megemlékezésünkön összefoglaljam, amit a vázlatosan bemutatott problémáról felderítettem. Egyben ez magyarázza azt is, hogy a rokon szerepű kötőszók közül miért csak az említettekről szólok, miért nem térek ki például az *azaz*, *avagy*, *vagyis* kötőszóra.

4. A felsorolt kopulák jelentésük alapján szinonimák ugyan, szerkezetük azonban korántsem párhuzamos, keletkezésük sem azonos módon rekonstruálható. A szakirodalomban található vélemények a következő három típusban összefoglalható magyarázati lehetőségeket tartalmazzák:

a) KLEMM és az őt megelőző szakirodalom szerint is azonos szerkezetűek a *tudnimélt* és a *tudniillik*. A *tudni* (a) *mert* (~miért) és *tudni* (a) *mint* második elemében a *mert* <miért>, ill. a *mint* kötőszót tételezi fel. Az előzővel kapcsolatban kihagyásos szerkesztésre gondol (DÖBRENTEI, SIMONYI és ZOLNAI alapján): *tudni kell*, *mert* > *tudni mert* (*mert* 'hogy'), ill. *miért*. Bizonyosságul a *tudni*, *hogy*-ra és a magában álló *tudni* igenévnék ilyenféle, önmagában is előforduló használatára szintén idéz adatokat, bár az utóbbira viszonylag későieket — ezek a NySz.-ban is megtalálhatók.

A *tudnimint* ~ *tudniamint* esetében nem beszél ilyen kihagyásról. Keletkezésük módjának megértéséhez arra utal, hogy a *mint* egymagában is előfordul magyarázó szerepben, pl. „ueltek v istenőknek lenny: az neg eltetq allatokat: *minth* az eget: az tyzeth: az fcdet: es az uizet.” (KazK. 123).

b) BERRÁR (TörtMt. 148—49) szerint a *mélt* elhomályosulása miatt cserélték fel a hasonló hangzású kötőszókkal az eredeti utótagot. Ő a magyarázó mondatok második típusában, a kifejtő (helyreigazító) mondatok között említi a vizsgált nyelvi elemeket: „... a kifejtést, helyreigazítást külön bevezető mondatall jelezték a régi nyelvben: *tudni illik*, *tudni mélt* 'tudni kell azt, hogy ...'”; (ide sorolja az *az* > *azaz*, *avagy*, *vagyis* kötőszókat is). Ezekből az eredetileg önálló, mondatértékű kifejezésekből már a kódexek korában magyarázó kötőszók váltak. „A kódexekben — írja továbbá — leggyakoribb magyarázó kötőszó a *tudniillik* és a *tudnimélt*, ennek alakváltozatai: *tudniamiért*, *tudniamint*, *tudni*. Ezek az alakváltozatok úgy keletkeztek, hogy a lassan elavuló, s így nem értelmezhető *mélt* igét felcserélték hasonló hangzású kötőszavakkal, vagy egészen elhagyták.” Példáit a *tudnimélt*-ra a JókK.-ből, a *tudniamint*-re a DebrK.-ből idézi.

c) Az MTA Nyelvtudományi Intézetében most készülő Történeti Grammatika kéziratában JUHÁSZ DEZSŐ (A kötőszók a kései ómagyar korban 18—19) lényegében BERRÁR fenti véleményét veszi át. Ábrázolásmódja azonban „tudnyamért (> *tudniamélt* < *tudniamélt*)” meg egy zárójelbe tett megjegyzése arra mutat, hogy *I* > *r* hangváltozással magyarázza a két változat egymáshoz való viszonyát: „A legvalószínűbb az, hogy az eredeti *tudnimélt* alak a *mélt* 'illik' ige korai passzívva válása, illetve

³ Erre az adatra, ill. a DebrK.-re FORGÁCS TAMÁS hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.

kihalása miatt homályosulni kezdett, s a *mélt* helyébe a gyakori *mért* ~ *mert*: *miért* lépett. (Az *l > r* változás egyébként szokványos). Ebből látható, hogy két, egymástól független okot von össze egy eredőnek a magyarázatára — némi ellentmondással.

Mivel a későbbi vélemények megfogalmazói nem cáfolják az előzőket — BERRÁR zárójelben annyit jegyez meg csupán, hogy másképp KLEMM, JUHÁSZ pedig nem hivatkozik —, nekünk kell választ adnunk arra a kérdésre, hogy a három magyarázat közül melyik igazolható a legnagyobb valószínűséggel: kihagyással van-e dolgunk vagy ösztönös, hasonlóságon alapuló szócserevel — akár naív etimológiának is mondhatnánk —, netalántán hangtani úton jött létre a *tudnimélt*-ből a *tudnimélt*.

5. Az első megvizsgálandó kérdés az időrendé. Már KLEMM megjegyzi, hogy „A latin *sci(re)licet, vide(re)licet, id est-et* legrégebben *tudni mélt*-tal találjuk kifejezve.” BERRÁR is időrendi egymásutánba állította a *tudnimélt* és *tudnimert* kötőszókat (I. a fentebb idézetteket). Kérdéses azonban, hogy valóban időbeli egymásutánról van-e itt szó. Tudjuk ugyan, hogy a JókK. mintájául szolgáló eredeti magyar szöveg 1370 tájáról való, maga a kódex viszont csak 1440 körül készült (vö. Jókai-kódex; a betűhív kiadás bev. 10.; Bp. 1981), így az előttünk levő kódexszöveg a Huszita Biblia kódexeivel megközelítően egykorú (BécsiK. 1450 körül, MünchK.: 1466), s ez utóbbiakban már megtaláljuk a *tudnimert* ~ *tudniamert* változatokat. Pontosabban az 1450 körül másolt Bécsi Kódexben találjuk így, egybe is írva négy-szer, mint fentebb bemutatjuk. A MünchK. szövegében nem fordul elő — legalábbis ilyen főnévi igenévi kapcsolatban nem —, de erre még vissza fogunk térni. A kódex törzsszövegét megelőző naptárkerék belsejében (vö. a Münchener Kódex 1466-ból 91. l.; betűhív kiadás Bp. 1971) azonban igen, még hozzá rövidített alakban: „A litera domnalis ezeret zamlaltatic *tud^{ert}* tizen hat tizenhet...” (lehetséges, hogy egy nazá-lisrövidítő jel lemaradt a *tud* vállára írt *ert* szórészről), ez a forma pedig kétségtelenül azt mutatja, hogy már általánosan használt kötőszót rövidít: a feloldásának közérthetőnek kellett lennie. Azt is tudjuk, hogy a naptárkerék eredetije régebbi a kódex törzsszövegénél, tehát túlzás nélkül állapíthatjuk meg azt, hogy első kódexeinkben úgyszólván időbeli párhuzamosságban jelennek meg a *tudnimélt* és *tudnimert* kötőszók.

Már ezért sem fogadható el BERRÁRnak az a feltételezése, hogy „az alakváltozatok úgy keletkeznek, hogy a lassan elavuló, így nem értelmezhető *mélt* igét felcserélték hasonló hangzású kötőszavakkal” (már fentebb i. h.), méginkább pedig azért, mert azt tapasztaljuk, hogy a BécsiK.-ben sem elavultabb a *mélt* ige, mint a JókK.-ben. Mindkettőben egyetlen egyszer fordul elő, és éppen az alanyi szerepű *tudni* társaságában. KÁROLY S. A Bécsi Kódex nyelvtanában (83) *mélt*-nek olvassa az idevágó adatot: „*Mel tudni* hog Niniuèn mv ñeluonkõn az Heberectõj dragalato[nac [mondatic zozatlic mo] zozatlic — *Sciendum, quoniam Ninive in nostra lingua de Hebraeo speciosam sonat.*” (BécsiK. 258). A *Mel* a *mélt*-tel egyenértékű, szóvégi *t*-je véleményem szerint minden bizonnyal a következő szó: a *tudni* szókezdő *t*-je miatt maradhatott le a figyelmetlenségből, hiszen a szöveg közvetlen folytatásában is figyelmetlennek mutatkozik a másoló (a II. kéz). A *Mel tudni* kifejezés tehát a *tudni mélt* testvére, *Mel(t)* elemének tartalmas ige voltát maga a szórend is mutatja azzal, hogy rémaként a mondat élére került.

A JókK.-ben is mindössze egyetlen *mélt* igealak volt — a már idézett első mondatában —, s ott is a *tudni* alany állítmányaként állt, ugyancsak a *sciendum est* fortítására; a származékok is azonosak az összehasonlított kódexekben.

A másik kérdés az, hogy egy $I > r$ változás feltételezésével megnyugtatóan meg lehet-e magyarázni a két kötőszó egymáshoz való viszonyát. Azt tapasztaljuk, hogy az $I > r$ változás ritka, (vö. BÁRCZI: Hangtört.² 130), e változás fordítottja a gyakoribb (pl. *erkölcs > elkölcs*); az sem nyilvánvaló, mi indukálná ezt a változást.

6. Mi hát a legvalószínűbb magyarázat?

Úgy látszik, hogy a *tudni mert* és a *tudni mint* közelebb állnak egymáshoz keletkezés tekintetében, mint a *tudni mélt* és *tudni mert*. Ezek a kötőszók párhuzamosan jöttek létre, latin kifejezések tükörfordítására. Megfigyelhető, hogy nemcsak a főnévi igenévi alak, hanem a *tud* személyragos alakjai is gyakran fordulnak elő a 'hogy' jelentésű *mert* társaságában; a MünchK.-ben csak így találjuk, pl.: „E fige fa2ol ke' éfemezietec meg è peldabéjet (mico2 o aga meg gè2mcededöläd) 4 meglèuèlezèdic tuggatoc mezt közèl vagö a' nar — scitote quia” (MünchK. 30 rb 32; hasonlóképpen találjuk még: 26 ra 25, 27 vb 16, 30 rb 33, 31 rb 24, 32 ra 2, 47 ra 42, 48 va 14, 50 ra 29, 94 ra 37. Ezekben a helyeken mindenütt megtaláljuk a latinban a *quia*, egyszer pedig a *quod* kötőszót.) Későbbi kódexeinkben is előfordul ez a latinos kapcsolás: „Twggyatok mert jdee ymaran flfel serkennewnk” (ÉrdyK. 3b; NySz. II, 818). — Másrészt néhány olyan példa, amelyet a főnévi igenév személyragos alakjából eredeztetnek, értelmezhető úgy is, hogy verbum finitumot tartalmaz, ilyen pl. a 3. pont GuaryK.-ből idézett *tudna miért* adata. (Nem: *tudnia > tudnya*, hanem 'tudná', vö. még NagyszK. 158: *tudnamint*, ill. TelK. 5: *tuna mynt*). A *tud* ige az egész kódexirodalomban gyakran fordul elő a kérdő névmás ragos alakjainak társaságában, összetartozásukat többször a természetes szórend rovására is megőrzi, pl.: „hogý *tudna mýt vr yfte[n]tewl kertuolna*” (JókK. 137).

Ugyanazon kérdőnévmás *-ért*, *-int* ragos alakjai kerültek így a *tud* szóalakjainak a vonzáskörébe, elsősorban a latin eredeti szó szerinti tolmácsolására, és az írott nyelvben, a nyelvemlékekben a fordítói következetesség tudatosan ismételte őket, ha ugyanannak a latin formulának a magyarítására volt szükség. Így született a *tudni mert* és a *tudni mint*. Nyilvánvaló most már a különbség ezek meg a *tudni mélt*, ill. *tudni illik* keletkezése között.

A fentebb felsorolt három korábbi magyarázatsoport közül tehát KLEMM foglalta össze legvilágosabban a vizsgált kötőszók keletkezését. — Igaz, hogy előző megállapításokra építve — de a legmeggyőzőbben ő fejtette ki a *mert* és *mint* kötőszókkal való összefüggést, azonban az előttünk álló adatok nem teszik szükségessé, hogy mint ő, kihagyásos szerkesztésre gondoljunk.

Együtt hatott ezeknek a kötőszóknak a születésében és elterjedésében a természetes nyelvérzék és a szó szerinti fordításra való törekvés.

TUDNI MÉLT UND SYNONYMA IN DEN KODEXEN

VELCSOV MÁRTONNÉ

Der Verfasser erläutert in seiner Studie die Herkunft der kausalen erklärenden Konjunktionen *tudnimélt*, *tudnimért* und *tudnimint*, sowie die zwischen diesen Konjunktionen bestehenden Beziehungen. Im Gegensatz zu den in der früheren Fachliteratur vertretenen Meinungen stellt er fest, daß die Konjunktion *tudnimélt* aus einem selbständigen Satz hervorgegangen ist. Bei der Entstehung der Konjunktionen *tudni mert* und *tudni mint* haben das angeborene (natürliche) Sprachgefühl und wortwörtliches Übersetzen lateinischer Formulierungen eine Rolle gespielt; so sind also die Konjunktionen *tudnimélt* und *tudnimert* nicht gleichen Ursprungs.